

**ДАСЛЕДАВАННІ АРХЕАЛАГІЧНАЙ ЭКСПЕДЫЦЫІ МІЖНАРОДНАГА
ДЗЯРЖАЎНАГА ЭКАЛАГІЧНАГА ІНСТЫТУТА ІМЯ А.Д. САХАРАВА
БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА ЁНІВЕРСІТЭТА Ў 2019 ГОДЗЕ**

**RESEARCH OF THE ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION
OF THE INTERNATIONAL SAKHAROV ENVIRONMENTAL
INSTITUTE OF BELARUSIAN STATE UNIVERSITY IN 2019**

***М. А. Плавінскі¹, В. М. Тарасевіч², М. І. Сцяпанавя¹, В. А. Макоўская³
M. Plavinski¹, V. Tarasevich², M. Stsyapanava¹, V. Makoŭskaya³***

¹*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, МДЭІ ім. А.Д. Сахарава БДУ, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь*

²*Нацыянальны гістарычны музей Рэспублікі Беларусь, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь*

³*Беларускі дзяржаўны музей народнай архітэктуры і побыту, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь
plavinsky_arc@mail.ru,*

¹*Belarusian State University, ISEI BSU, Minsk, Republic of Belarus*

²*National Historical Museum of the Republic of Belarus, Minsk, Republic of Belarus*

³*Belarusian State Museum of Folk Architecture and Rural Lifestyle, Minsk, Republic of Belarus*

У 2019 г. археалагічная экспедыцыя Міжнароднага дзяржаўнага экалагічнага інстытута імя А.Д. Сахарава Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта сумесна з Нацыянальным гістарычным музеем Рэспублікі Беларусь і Беларускім дзяржаўным музеем народнай архітэктуры і побыту правяла значныя па маштабах даследаванні пахавальных і пасяленчых помнікаў эпохі Сярэднявечча і Новага часу на тэрыторыі паўночнага захаду Беларусі. Вынікі палявых прац сур'ёзна дапаўняюць нашыя ўяўленні аб пахавальным абрадзе насельніцтва Паўночнай Беларусі канца I – пачатку II тыс. н.э., а таксама аб матэрыяльнай культуры і побыце Браслаўскага Прачысценскага манастыра і бернадзінскага манастыра ў Будславе.

In 2019 the archaeological expedition of the ISEI BSU in collaboration with the National Historical Museum of the Republic of Belarus and the Belarusian State Museum of Folk Architecture and Rural Lifestyle conducted significant studies of burial and settlement monuments of the Middle Ages and the Modern Period in the north-west of Belarus. The results of field works seriously complement our view on the burial rite of the population of Northern Belarus at the end of the 1st – beginning of the 2nd millennium A.D. and also on the material culture and everyday life of the Braslaŭ Monastery of the Theotokos and the Bernardine Monastery in Budslaŭ.

Ключавыя словы: археалагічныя даследаванні, паўночны захад Беларусі, Сярэднявечча, Новы час.

Keywords: archaeological research, North-Western Belarus, Middle Ages, Modern Period.

<https://doi.org/10.46646/SAKH-2020-1-22-25>

Пачатак археалагічных даследаванняў, якія ажыццяўляюцца Міжнародным дзяржаўным экалагічным інстытутам імя А.Д. Сахарава Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта прыпадае на 2016 г. З гэтага часу ў інстытуце як асобны накірунак навуковай дзейнасці штогод праводзяцца даследаванні ў галіне вывучэння, зберажэння і выкарыстання археалагічнай спадчыны Беларусі. На працягу 2016–2019 гг. пры кафедры сацыяльна-гуманітарных навук і ўстойлівага развіцця склалася асобная археалагічная экспедыцыя пад агульным навуковым кіраўніцтвам М.А. Плавінскага. Асноўнай сферай дзейнасці археалагічнай экспедыцыі МДЭІ імя А.Д. Сахарава БДУ з'яўляецца вывучэнне сярэднявечных помнікаў паўночна-заходняй Беларусі.

У 2019 г. археалагічная экспедыцыя МДЭІ імя А.Д. Сахарава БДУ праводзіла разведкі і раскопкі ў Мядзельскім раёне Мінскай вобласці, Браслаўскім і Ушацкім раёнах Віцебскай вобласці. Даследаванні ажыццяўляліся сумесна з Нацыянальным гістарычным музеем Рэспублікі Беларусь і Беларускім дзяржаўным музеем народнай архітэктуры і побыту. У арганізацыі працы экспедыцыі вялікую дапамогу аказалі таксама прадстаўнікі мясцовых уладаў, каталіцкай і грэка-каталіцкай цэркваў, грамадскія актывісты і краязнаўцы. Аб'яднанне намаганняў пералічаных устаноў, арганізацый і прадстаўнікоў мясцовай грамадскасці дазволіла ажыццявіць значныя па маштабах даследаванні археалагічных помнікаў Паўночна-Заходняй Беларусі эпохі Сярэднявечча і Новага часу.

У межах аб'яднанай экспедыцыі дзейнічалі чатыры асобныя атрады, кожны з якіх працаваў на падставе асобнага Дазвола, выдадзенага Нацыянальнай акадэміяй навук Беларусі. Атрад пад кіраўніцтвам кандыдата гістарычных навук, дацэнта, загадчыка кафедры сацыяльна-гуманітарных навук і ўстойлівага развіцця МДЭІ імя А.Д. Сахарава БДУ М.А. Плавінскага на падставе Дазвола № 3452 па форме 1 праводзіў разведачныя раскопкі на тэрыторыі кляштара бернадзінцаў у Будславе (Мядзельскі раён), раскопкі Браслаўскага мужчынскага праваслаўскага, а пазней уніяцкага манастыра, які функцыянаваў у XV – першых дзесяцігоддзях XIX ст. на востраве Манастыр на возеры Неспіш, а таксама раскопкі курганнага могільніка канца I тыс. н.э. культуры смаленска-

полацкіх доўгіх курганоў каля вёскі Ахрэмаўцы (Браслаўскі раён). Атрад на чале з магістрам гістарычных навук, навуковым супрацоўнікам Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь В.М. Тарасевіч на падставе Дазвола № 3407 па форме 1 праводзіў даследаванні некропаля культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў Наўры II (Мядзельскі раён). Атрад пад кіраўніцтвам магістра гістарычных навук, выкладчыка кафедры сацыяльна-гуманітарных навук і ўстойлівага развіцця МДЭІ імя А.Д. Сахавара БДУ М.І. Сцяпанавай на падставе Дазвола № 3393 па форме 2 распачаў вывучэнне некропаля з пахаваннямі па абрадзе інгумацыі XI ст. ва ўрочышчы Рог на беразе возера Чарсцвяды (Ушацкі раён). Нарэшце, атрад пад кіраўніцтвам навуковага супрацоўніка Беларускага дзяржаўнага музея народнай ахітэктуры і побыту В.А. Макоўскай на падставе Дазвола № 3392 па форме 3 ажыццяўляў працы па выяўленні новых і навуковым апісанні ўжо вядомых пасяленчых і пахавальных помнікаў эпохі Сярэднявечча і ранняга Новага часу на тэрыторыі Мядзельскага і Браслаўскага раёнаў.

Асноўныя намаганні экспедыцыі падчас прац на тэрыторыі Мядзельскага раёна былі накіраваныя на вывучэнне **некропаля Наўры II**, які з'яўляецца часткай комплексу археалагічных помнікаў Наўры Сваткаўскага сельскага савета. Раскопкі некропаля Наўры II былі распачатыя ў 2017 г. пад кіраўніцтвам А.М. Плавінскага [7; 13], а ў 2018 г. працягнуліся пад кіраўніцтвам М.А. Плавінскага. На працягу 2017–2019 гг. на тэрыторыі некропаля Наўры II было даследавана 358 кв.м. Першапачаткова меркавалася, што некропаль Наўры II – гэта курганны могільнік, які складаецца з 12 насыпаў. Аднак, вывучэнне помніка ў 2017 г. было распачатае з раскопак кургана 12, які змяшчаў два пахаванні па абрадзе трупаспалення. Абодва яны могуць быць папярэдне аднесеныя да фінальнага этапу існавання культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў у заходняй частцы яе арэалу – да Х – пачатку XI ст. Культура смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (далей – КСПДК) сёння надзейна атаксавана з супольнасцю славян, вядомай паводле пісьмовых крыніц як крывічы. Дадзеная культура сфармавалася ў Смаленскім Падняпроўі і, верагодна, у паўночна-ўсходніх рэгіёнах Беларусі не пазней за сярэдзіну VIII ст. [4. С. 197; 11. С. 60–6]. У далейшым, межы распаўсюджвання помнікаў КСПДК ахапілі значна большыя рэгіёны: на поўначы яны дасягалі рэк Вялікая і Ловаць, на ўсходзе даходзілі да вярхоўяў Волгі (правы прыток Дняпра), на поўдні працягалі ад вярхоўяў Сажа праз басейн Беразіны Дняпроўскай да вярхоўяў Віліі, на захадзе ішлі ад возера Нарач да возера Дрысвяты [3. С. 15–16; 8. С. 111]. Гэта велізарны рэгіён, які ахоплівае значную частку лясной зоны Усходняй Еўропы.

Далейшыя даследаванні на тэрыторыі некропаля ў 2017–2019 гг. прывялі да выяўлення бескурганых пахаванняў па абрадзе крэмацыі. У выніку раскопак стала зразумела, што большасць пахаванняў у некропалі Наўры II здзяйснялася па абрадзе крэмацыі, якія пасля змяшчаліся ў неглыбокіх грунтовых ямках. Аднак, можна сцвярджаць, што Наўры II – гэта могільнік КСПДК, у якім здзейсненыя па-за межамі тэрыторыі некропаля трупаспаленні змяшчаліся як у курганах, так і ў грунтовых ямінках. Нягледзячы на тое, што вызначыць межы некропаля пакуль не атрымалася, можна меркаваць, што колькасць грунтовых крэмацый у ім значна перавышала колькасць трупаспаленняў у курганах.

Значэнне матэрыялаў, атрыманых у выніку даследаванняў могільніка Наўры II, заключаецца ў тым, што дагэтуль характэрнай рысай пахавальнага абраду КСПДК лічылася змяшчэнне спаленых целаў нябожчыкаў у курганах, ад чаго дадзеная культура і атрымала сваю назву. Аднак, выяўленне некропаля КСПДК з бескурганымі пахаваннямі дазваляе нанова паставіць пытанне аб характары пахавальнага абраднасці дадзенай археалагічнай культуры, а менавіта, меркаваць, што крывічы практыкавалі здзяйсненне пахаванняў як у курганах, так і без іх.

Разам з тым, праведзеныя ў Наўрах даследаванні ўздымаюць новыя пытанні, якія датычацца пахавальнага абраднасці КСПДК:

- наколькі распаўсюджаным мог быць такі абрад у крывічоў?;
- ці мела дадзеная абраднасць рэгіянальныя асаблівасці ў межах арэала КСПДК?;
- ці існавала такая абраднасць на працягу ўсяго перыяду існавання культуры, ці ён быў характэрны для позняга этапу КСПДК, да якога можна аднесці час функцыянавання некропаля Наўры II?

Паралельна з даследаваннямі ў Наўрах былі праведзеныя разведаныя раскопкі на тэрыторыі **бернардынскага манастыра ў Будславе**. Асноўнай мэтай даследаванняў было вызначэнне характару культурных напластаванняў на тэрыторыі манастыра і стану захаванасці манастырскіх падмуркаў. Патрэба ў правядзенні гэтых прац тлумачыцца наяўнасцю ў пробашча Будслаўскай парафіі Унебаўзяцця Найсвяцейшай Панны Марыі ксяндза Д. Дубовіка планаў па аднаўленні манастырскіх пабудоваў. Даследаванні ў Будславе насілі разведаны характар і абмежаваліся распрацоўкай Шурфа I плошчай 6 кв.м. У дадзеным шурфе быў раскрыты ўчастак мураванай з цэглы сцяны манастыра, а таксама прадстаўнічая калекцыя археалагічных артэфектаў, якая ўключае медныя соліды Рэчы Паспалітай XVII ст. («барацінкі»), керамічны і шкляны посуд, фрагменты кафлі і іншых будаўнічых матэрыялаў.

У працэсе археалагічных **разведак на тэрыторыі Мядзельскага раёна** праводзілася абследаванне гарадзішча Равячка, курганных могільнікаў ля вёсак Палессе, Альжуткі, Няверы і хутара Раскоша. Было выяўлена, што курганы ля хутара Раскоша, вёсак Альжуткі і Няверы дашчэнтна пашкоджаны скарбашукальніцкімі ямінамі і з'яўляюцца незваротна страчанымі для навукі. Былі зафіксаваныя gps-каардынаты кожнага з могільнікаў і асобных курганаў, зняты сітуацыйны план могільніка ў вёсцы Палессе.

На тэрыторыі Браслаўскага раёна базавым помнікам, абраным для даследаванняў, стаў востраў Манастыр на возеры Неспіш (Слабодкаўскі сельскі савет), дзе ў эпоху позняга Сярэднявечча і ў Новы час размяшчаўся **Браслаўскі Прачысенскі манастыр**. Адзін з першых дакументаў, якія дайшлі да нашага часу, дзе ўзгадваецца праваслаўны манастыр у Браславе, датуецца 1540 г. Гэта прывілей вялікага князя Жыгімонта I на браслаўскае

Прачысценскае ігуменства гаспадарскаму двараніну Міцьку Васільевічу [1]. З прывілея вынікае, што папярэдні ігумен Арсень памёр незадоўга да 1540 г. У дакуменце ўзгадваецца вялікая княгіня Алена, якая калісьці мела права падавання на пасаду brasлаўскіх ігуменаў. Лічыцца, што Алена атрымала Браслаў у 1501 г. Адпаведна, можна меркаваць, што ў на 1501 г. манастыр ужо функцыянаваў, а час яго ўзнікнення можна аднесці, прынамсі, да XV ст.

Пасля заключэння Брэсцкай царкоўнай уніі ў 1596 г. манастыр вызнаў юрысдыкцыю ўніяцкай царквы, а пасля 1617 г. увайшоў у склад новастворанага базыльянскага ордэна. Разам з тым, маюцца падставы меркаваць, што як мінімум з сярэдзіны XVII ст. (з часоў Трынаццацігадовай вайны) і да заканчэння Вялікай Паўночнай вайны (да 1720-х гг.) Браслаўскі манастыр дэ-факта не дзейнічаў. Першыя дакладныя і падрабязныя дадзеныя аб яго дзейнасці належаць да 1738 г., а перыяд росквіту манастыра пачынаецца з сярэдзіны 1760-х гг. Найбольш поўнае апісанне манастырскіх будынкаў было зроблена ў 1819 г., незадоўга да таго, як ён перастаў існаваць. Згодна з ім, на востраве меліся наступныя будынкі: царква з цысанага дрэва на каменным падмурку; званіца васьмівугольная, двух’ярусная з цысанага дрэва; аднапавярховы манастыр з цысанага дрэва, які меў два крылы, у левым з якіх пражываў архімандрыт, а ў правым знаходзіліся манаскія келы; кухарскі флігель з цысанага дрэва ў канцы правага крыла манастыра; вядлярня з цысанага дрэва; леднік; хлёў. На пачатку 1830-х гг. на востраве адбыўся пажар, які паклаў канец існаванню манастыра.

Археалагічныя даследаванні на востраве дагэтуль практычна не праводзіліся. Выключэннем былі толькі разведаныя працы, ажыццёўленыя Л.У. Дучыц у 1978 г. Даследчыца заклала на востраве 4 шурфы памерам 1 кв.м, у якіх былі выяўленыя фрагменты познесярэднявечнай керамікі і кафлі [2. С. 123, рис. 3–5]. Акрамя таго, у 2005 г. М.А. Плавінскі абследаваў тэрыторыю селішча Манастыр, якое знаходзіцца злева ад шашы Браслаў – Слабодка – Друя на паўвыспе паўднёвага берага возера Неспіш. Тут была сабраная вялікая калекцыя пад’ёмнага матэрыялу – фрагментаў керамічнага і шклянога посуду і кафлі XVI–XIX стст. Можна ўпэўнена меркаваць, што дадзенае селішча маркіруе тэрыторыю, на якой размяшчалася частка гаспадарчых пабудов Прачысценскага манастыра [6. С. 119–124].

У 2019 г. ва ўсходняй частцы вострава Манастыр былі закладзеныя Раскопы I і Шурфы I–III агульнай плошчай 54 кв.м. Асноўнай мэтай раскопак было вызначэнне характару культурных напластаванняў на востраве і выяўленне падмуркаў манастыра, вядомых паводле апісання 1819 г.

У выніку праведзеных даследаванняў выяўлена, што гаспадарчае засваенне вострава Манастыр чалавекам пачалося задоўга да ўзнікнення тут праваслаўнага манастыра, пра што сведчаць асобныя знаходкі крамянёвых вырабаў і серыя фрагментаў ляпной керамікі канца I – самага пачатку II тыс. н.э., якія могуць быць аднесеныя да культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў. Да перыяду функцыянавання манастыра належыць прадстаўнічая калекцыя фрагментаў керамічнага і шклянога посуду, кафлі і іншых прадметаў матэрыяльнай культуры. Варта адзначыць наяўнасць у культурным пласце шматлікіх нумізматычных знаходак.

Нягледзячы на абмежаваную плошчу раскопак, у функцыянаванні манастыра ва ўсходняй частцы вострава можа быць вылучана не менш за два этапы. На першым з іх на даследаваным участку існаваў некропаль (верагодна, манастырскі), аб чым сведчыць выяўленне аднаго непашкоджанага пахавання па абрадзе інгумацыі, а таксама пераадкладзеных чалавечых костак у культурным пласце. На другім этапе тут быў узведзены манастырскі падмурак, часткова раскрыты ў 2019 г. Датаванне гэтага падмурка можа быць папярэдне аднесена да фінальнага перыяду існавання Браслаўскага Прачысценскага манастыра і вызначае ў межах сярэдзіны XVIII – першых дзесяцігоддзяў XIX ст.

Акрамя раскопак, на востраве Манастыр у Браслаўскім раёне былі адноўленыя даследаванні **курганнага могільніка Ахрэмаўцы (Бяльмонты)**. Могільнік размешчаны за 0,5 км на поўдзень ад аграгарадка Ахрэмаўцы (цэнтр сельсавета) паабпал шашы Браслаў – Шаркаўшчына, у лесе, побач з сучаснымі могілкамі. У канцы XIX ст. у ім налічвалася 76 насыпаў. Упершыню аматарскія раскопкі курганоў у сваім маёнтку Бяльмонты правёў у першай палове 1850-х гг. граф У. Плятэр. На жаль, дакладных звестак аб часе і абставінах праведзеных ім работ, а таксама аб колькасці раскапаных насыпаў няма. У 1893 г. раскопкі ў Ахрэмаўцах правёў Ф.В. Пакроўскі. Ён даследаваў 7 насыпаў, два з якіх утрымлівалі трупаспаленні, а пяць астатніх не змяшчалі пахаванняў [9. С. 181–184; 10. С. 26–27]. Яшчэ два курганы раскапалі ў 1938 г. А. Цэгак-Галубовіч і У. Галубовіч. У адным з іх было выяўлена трупаспаленне, у другім пахаванне знойдзена не было [12. С. 6]. У 1978 і 1982 гг. Л.У. Дучыц раскапала ў Ахрэмаўцах 5 курганоў, а ў 1997 г. яшчэ 5 насыпаў даследавалі А.М. Плавінскі і В.Н. Рабцэвіч. Такім чынам, з 1893 па 1997 гг. у курганным могільніку Ахрэмаўцы (Бяльмонты) было даследавана 19 курганоў. Аналіз матэрыялаў, атрыманых падчас гэтых раскопак, дазваляе аднесці некропаль у Ахрэмаўцах да культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў і вызначыць час яго функцыянавання ў шырокіх межах IX – пачатку XI ст. [5. С. 23–29].

У 2019 г. у Ахрэмаўцах было распачатае даследаванне аднаго пахавальнага насыпа (№ 20 паводле скразной нумарацыі курганоў у могільніку). З мэтай яго вывучэння быў закладзены раскоп памерам 9×11 м. Нягледзячы на той факт, што курган быў пашкоджаны перакопам, у ім выяўлена не менш за два пахаванні па абрадзе крэмацыі. На жаль, надзвычай бедны інвентар дазваляе датаваць час узвядзення кургана 20 толькі ў межах функцыянавання некропаля – IX – пачаткам XI ст.

У працэсе археалагічных **разведак на тэрыторыі Браслаўскага раёна**, з мэтай пошуку новых пасяленчых помнікаў, былі абследаваны шэраг ворных палёў. За 350 м на паўднёвы захад ад вёскі Чэрнева сабраны пад’ёмны матэрыял у выглядзе фрагментаў кругавога посуду позняга Сярэднявечча і Новага часу. Вялікая колькасць

фрагментаў керамікі Новага часу, а таксама медны солід Яна II Казіміра Вазы (1659–1666) («барацінка») былі выяўленыя на полі за 400 м на паўднёвы захад ад вёскі Пошта-Абаб'е. За 400 м на паўднёвы захад ад вёскі Кірколле, непадалёк ад гравійнай дарогі ў вёску Краснагорка, на полі знойдзены два дробныя фрагменты керамічнага посуду, паверхня аднаго з іх была апрацавана штрыхоўкай. Зафіксаваны gps-каардынаты ўсіх аб'ектаў.

Ва Ушацкім раёне ў 2019 г. былі ўпершыню ажыццёўленыя разведачныя раскопкі ва ўрочышчы **Рог на беразе возера Чарсцвяды**, дзе закладзены шурф плошчай 16 кв.м. У працэсе даследаванняў было выяўлена пахаванне дзяўчынкi, здзейсненае па абрадзе інгумацыі, якое суправаджалася багатым пахавальным інвентаром. На падставе знойдзеных артэфектаў, дадзена інгумацыя можа быць датаваная першай паловай XI ст.

Абставіны выяўлення пахавання і асаблівасці інвентару дазваляюць меркаваць, што над цэлам нябожчыцы курганны насып не ўзводзіўся. Калі гэтая гіпотэза адпавядае рэчаіснасці, ва ўрочышчы Рог у 2019 г. даследавана самая ранняя на тэрыторыі Полацкай зямлі бескурганная інгумацыя. Разам з тым, невялікая плошча праведзеных даследаванняў, якая была абумоўлена іх разведачным характарам, пакуль прымушае ставіцца да інтэрпрэтацыі атрыманых вынікаў з вялікай асцярожнасцю.

Такім чынам, у 2019 г. археалагічная экспедыцыя Міжнароднага дзяржаўнага экалагічнага інстытута імя А.Д. Сахарава Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта сумесна з Нацыянальным гістарычным музеем Рэспублікі Беларусь і Беларускай дзяржаўнай музеем народнай архітэктуры і побыту правяла значныя па маштабах даследаванні пахавальных і пасяленчых помнікаў эпохі Сярэднявечча і Новага часу на тэрыторыі паўночнага захаду Беларусі. Вынікі ажыццёўленых палявых прац сур'ёзна дапаўняюць нашы ўяўленні аб пахавальным абрадзе насельніцтва Паўночнай Беларусі канца I – пачатку II тыс. н.э., а таксама аб матэрыяльнай культуры і побыце Браслаўскага Прачысценскага манастыра і бернардынскага манастыра ў Будславе.

ЛІТАРАТУРА

1. *Варонін, В.* Браслаўскі Прачысценскі манастыр на востраве паводле прывілея Жыгімонта I 1540 года / В. Варонін // Браслаўскія чытанні 2003. Матэрыялы VI-й навукова-краязнаўчай канферэнцыі. – Браслаў, 2003. – С. 13–15.
2. *Дучиц, Л. В.* Отчет о полевых исследованиях в 1978 г. / Л. В. Дучиц // Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіва НАН Беларусі. Справа № 576.
3. *Енуков, В. В.* Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей (по археологическим материалам) / В. В. Енуков. – М.: Курский государственный педагогический институт, 1990. – 262 с.
4. *Нефёдов, В. С.* О времени возникновения культуры смоленско-полоцких длинных курганов / В. С. Нефёдов // Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы научного семинара 1996–1999 гг. – Псков, 2000. – С. 191–199.
5. *Плавінскі, М. А.* Курганныя могільнікі захаду Браслаўскага Паазер'я (матэрыялы раскопак 1978–2010 гадоў) / М. А. Плавінскі, Л. У. Дучыц, А. М. Плавінскі, В. І. Шадыра. – Мн.: Галіяфы, 2014. – 220 с.: іл.
6. *Плавінскі, М. А.* Познесярэднявечныя селішчы Браслаўскага Паазер'я (па матэрыялах раскопак 2004–2005 гадоў) / М. А. Плавінскі // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 150-годдзю з дня нараджэння У. Г. Краснянскага, Віцебск, 17–18 кастрычніка 2013 г. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Ма-шэрава, 2017. – С. 110–126.
7. *Плавинский, Н. А.* Бескурганные погребения культуры смоленско-полоцких длинных курганов у деревни Навры Мядельского района Минской области / Н. А. Плавинский // Археология Древней Руси: проблемы и открытия. Материалы международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Д. А. Авдусина. М. (Труды исторического факультета Московского государственного университета. – Вып. 140. – Сер. II. – Исторические исследования; 83). – М., 2018. – С. 63–64.
8. *Плавинский, Н. А.* На западных рубежах кривичского мира / Н. А. Плавинский // Смоленский край. – № 2. – Февраль 2019. – С. 111–114.
9. *Покровский, Ф. В.* Курганы на границе современной Литвы и Белоруссии / Ф. В. Покровский // Труды IX археологического съезда в Вильне в 1893. – Т. I. – М.: Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1895. – С. 166–220.
10. *Покровский, Ф. В.* Археологическая карта Ковенской губернии / Ф. В. Покровский. – Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1899. – 161 с.
11. *Шмидт, Е. А.* Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных) / Е. А. Шмидт. – Смоленск: Свиток, 2012. – 168 с.
12. *Hołubowiczowie, H. i W.* Wykopiska na Wileńszczyźnie w latach 1938 i 1939 / H. i W. Hołubowiczowie. – Wilno, 1940. – 10 s.
13. *Pławinski, M.* Badania zespołu stanowisk archeologicznych koło wsi Nawry, rej. międzyolski obw. miński, w 2017 roku / M. Pławinski, A. Pławinski, U. Pławinski, W. Tarasiewicz, W. Makouskaja, E. Astopowicz // Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2017: streszczenia referatów XXXIV konferencji. – Lublin, 2018. – S. 38.